

суверенної демократичної Польської держави. Говорячи про позитивне значення вересневих подій 1939 р. для новітньої історії України, зауважимо, що тоді були створені реальні передумови “майже блискучого розв’язання проблеми єдності українських земель”³³.

Важливе значення в даному контексті мало входження до складу УРСР тих споконвічних українських територій, які впродовж довгих десятиліть перебували у складі Польської держави. Разом з тим це стало наслідком таємної угоди СРСР з нацистською Німеччиною. Розчленування та знищення Польщі порушило існуючий баланс сил у Європі, що привело до довгої, знищувальної світової війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Текст речи Сталина на заседании Политбюро ЦК ВКП(б) 19 августа 1939 года // Другая война. 1939 – 1945. – М., 1996. – С. 75; 2. Цит. за: Яжборовская И. Черный сентябрь: Шестьдесят лет назад Гитлер и Сталин разделили Польшу // Московские новости. – 1999. 19 – 26 октября; 3. Там само; 4. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – С. 144; 5. Там само; 6. Семиряга М. 23 августа 1939 года. Советско–германский договор о ненападении: была ли альтернатива // Вождь. Хазяин. Диктатор: Сборник. – М., 1990. – С. 337; 7. Волкогон Д.А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. – У 2 кн. – Кн. 2. – К., 1990 – С. 29, 32; 8. Осьмачко С.Г. Красная Армия в локальных войнах и военных конфликтах (1929 – 1941): боевой опыт и военная политика. – Ярославль, 1999. – С. 11; 9. Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939 – 1941. (Документы. Факты. Суждения.) – М., 2000. – С. 110; 10. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993. – С. 247; 11. Всемирная история. В 24 Т. – Т. 23. Вторая мировая война. – Минск, 1997. – С. 167; 12. Коваль В.С. Радянсько–німецький пакт 1939 р. – К., 1989. – С. 25; 13. Там само – С. 26; 14. Трубайчук А. Вказ. праця. – С. 248; 15. СССР – Германия. 1939: Документы и материалы о советско–германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. В 2-х Т. – Т. 2 – Вильнюс, 1988. – С. 97; 16. Яжборовская И. Вказ. праця; 17. Руккас А.О. Польсько–радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень – жовтень 1939 року). – Дис. На здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1998. – С. 75; 18. Мацевич Ю. Катинь.–Лондон, 1988. – С. 38; 19. Там само; 20. Руккас А.О. Польсько–радянський конфлікт на західно-українських землях (вересень – жовтень 1939 року). – Автор. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 13; 21. Яжборовская И. Вказ. праця; 22. Там само; 23. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 79; 24. Дробот І., Кучер В., Чернега П., Український народ у Другій світовій війні. Навч. посібник. – К., 1998. – С. 16; 25. Яжборовская И. Вказ. праця; 26. Трубайчук А. Вказ. праця. – С. 253; 27. Яжборовская И. Вказ. праця; 28. Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 17 – 18; 29. Дробот І., Кучер В., Чернега П. Вказ. праця. – С. 16; 30. Секретный дополнительный протокол // Трубайчук А.Ф. Пакт о ненападении: была ли альтернатива второй мировой войны. – К., 1990. – С. 111; 31. Яжборовская И. Вказ. праця; 32. Небезин А. Речь Сталина 5 мая 1941 года и поворот в пропаганде. Анализ директивных документов // Готовил ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия. Сборник материалов. – М., 1995. – С. 120; 33. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ століття. – К., 1996. – С. 210.

А. Войнаровський

ПРОЦЕСИ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1947 РР.) ТА ЇХ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Закінчення Другої світової війни та боротьба в країнах Східної Європи за відновлення державності є досить складною темою. На особливу увагу заслуговує польський досвід, прагнення поляків відновити державність було особливо сильним. Але ідеологічні та геополітичні уявлення більшості польського населення про майбутній суспільно-політичний лад не співпали з тими реаліями, котрі постали в житті. Мінімум, на що орієнтувалось як більшість населення, так і переважна частина політичної еліти, - це територія II Речі Посполитої та демократичний устрій. Реально ж постала мононаціональна, з істотними територіальними змінами, тоталітарна держава – зовні залежна від СРСР.¹ Звісно, існує цілий комплекс проблем, детермінуючий такий перебіг обставин – наявність сильного зовнішнього впливу на політичне життя, стан повоєнної руїни, гостра боротьба між політичними силами, відсутність сильного державницького лідера, здатного консолідувати націю та ін. Проте слід виокремити один із найвагоміших чинників - фактор соціальної дезорієнтації, маргінальність

повоєнного польського суспільства.

Маргінальність ми розглядаємо як певний соціальний та духовний стан особистості або соціальної групи, а маргіналізацію як соціальний та психологічний процес, що веде до цього стану.

Необхідно вирізнити стан маргінальності в сталому суспільстві та перехідному. Маргіналізація у перехідному суспільстві, а саме таким є польське суспільство в 1944-1947 рр., розгортається як широкомасштабний, усеосяжний процес втрачання соціальними суб'єктами своїх ідентичностей і переходу до стану невизначених, розмитих ідентичностей. Маргіналізація такого штибу має місце тоді, коли в суспільстві тривають якісні зміни на соціальному рівні, змінюється ідеологія, цінності, система власників, а також система соціальної стратифікації, руйнується один тип соціальної структури й формується новий, відбувається зміна соціально-статусного каркасу суспільства, утворюється нова конфігурація соціальних відносин, складаються нові засади взаємовідносин між соціальними групами, виростає нова система соціальних інститутів. Соціальний світ для людей у такому суспільстві втрачає свою колишню структурованість і чіткість.

Модель маргіналізації в перехідному суспільстві є зовнішньо-руйнівною, деструктивною. Показовим в даному випадку є те, що соціальне довкілля змінюється несподівано, швидкими темпами. Деструкції піддаються головні елементи структури старої картини світу – соціальні інститути, соціальні відносини та зв'язки, соціальні норми та цінності. Нова картина світу постає як нечітка, незрозуміла, жахаюча. Людина не здатна одразу сприйняти такі радикальні системні зміни й не може адаптуватися до них. Там, де у людей виникають проблеми з адаптацією до нових умов, відбувається процес маргіналізації. Один із аспектів маргінальності – це стан непристосованості, неадаптованості протягом тривалого часу. Нездатність адаптуватись до нових соціальних умов може не відбуватись органічно ще й тому, що з боку панівної еліти та трансляції відповідної ідеології через ЗМІ (агітаційно-пропагандистський апарат) не пропонується добровільний вибір у засвоєнні нових цінностей, а йде їх нав'язування. Але навіть тотальний тиск на суспільну свідомість, подання в негативі старої системи цінностей не здатні змінити позиції у багатьох людей і залишають їх у стані маргінальності².

Щодо історіографії цієї проблеми, поняття «маргінальність», «маргінали» запозичили з соціології та політології. Їх ввів в науковий обіг американський соціолог Р. Парк в 1928 р. і спочатку використовував для визначення цілком конкретної етнокультурної ситуації, характеризуючи «особистість на межі культур». В цілому проблема маргінальності польського суспільства в 1944-1947 рр. в польській історіографії не розглядається, більшість дослідників цієї доби зосереджують увагу на домінуванні фактору радянського впливу. Хоча деякі аспекти соціальної дезорієнтації аналізуються достатньо серйозно. Чималу увагу проблемам трансферу населення в повоєнні роки приділяють дослідники Сребряковський А., Броварек Т., Ф.Кузяк, Е.Кошик, зазначаючи, що дана обставина істотно дезорієнтувала людей в політичному житті. Мацей Хайгер акцентує увагу на зростанні міжнаціональної ворожнечі, що теж істотно дестабілізує польську спільноту. Критично аналізує стан суспільної моралі американський дослідник польського походження Анджей Каліцький. Він вказує, що для багатьох верств постали привабливі перспективи соціальної мобільності, підвищення їх статусу, і значна частина люмпенізованих, малозабезпечених прошарків активно втрутилися в суспільне життя, а це теж є показником маргіналізації, адже цей рух проходив не еволюційно, а досить стрімкими темпами. Достатньо вагомими є історичні дослідження проблеми маргінальності російськими вченими – Є.Стариковим, він обґрунтовує тезу, що занадто високий рівень маргіналізації є причиною деградації суспільства та домінуванням в подальшому суспільному поступі консервативних тенденцій. М.Восленський аналізує еліту такого суспільства, підкреслюючи, що вона по суті є теж маргінальною групою. Дослідники Н.Іванова та В.Жиромська вважають, що без ретельного аналізу процесів масової маргіналізації неможливо з'ясувати характер змін соціальної структури. Американська дослідниця Ш.Фіцпатрик вказує, що специфікою тоталітарних

режимів в країнах Центральної і Східної Європи є штучне стимулювання процесу маргіналізації³.

Отже, постає необхідність здійснити аналіз причинної зумовленості механізмів маргіналізації польського суспільства, специфіки їх перебігу та впливу на формування нової політичної системи. Перш за все доцільно було б зупинитися на тому факті, що становлення прорадянської системи в Польщі було досить актуальною проблемою для сталінського керівництва. У Польщі, політична трансформація котрої викликала серйозні сумніви у Сталіна, ентузіазм до соціалістичних ідей був досить рідкісним явищем. “Комунізм, - говорив Сталін в 1944 р., - полякам не підходить. В них досить сильним є індивідуалізм, занадто сильний націоналізм, достатньо впливові позиції займає католицька церква”. Між війнами популярність ПКП була найменшою не лише у Європі, але й в Польщі. У Польщі партія перебувала в підпіллі, багато її представників були заарештовані. Доля тих, хто втік до СРСР, була ще страшнішою, майже всіх їх в кінці 30-х років розстріляли. Лише невелика кількість комуністів зуміла вижити. У 1938 р. Комінтерн офіційно оголосив розпуск ПКП.⁴

Не зросла привабливість комуністичних ідей серед поляків і в період Другої світової війни: інформація про Катинь, страх селян перед загрозою колективізації та переслідувань за релігійні переконання – все це робило негативним образ радянської влади.⁵ Але, незважаючи на все це, Польща стане однією з республік соціалістичного табору. І вагомим чинником тут будуть зрушення в соціальній структурі.

Перший з факторів, що зумовив істотні соціальні зрушення, – наслідки війни: загинуло 22 % населення; з них 79 % представники міського населення та особливо вагомими були інтелектуальні втрати – в роки війни загинуло 56 % адвокатів, 39 % лікарів, 29 % наукових працівників, 27 % священників, окрім того не повернулась значна частина політичної еміграції через страх перед репресіями. Саме інтелектуальні втрати спонукали до зниження рівня раціональності суспільної еліти. В цілому Польща втратила 38 % національного багатства⁶.

Істотний вплив на дестабілізацію здійснили два пов'язаних між собою аспекти життя повоєнної Польщі – національне та територіальне питання. Українсько-польське, німецько-польське протистояння набуло крайніх форм. Боротьба українців за державність, негативні німецько-польські взаємини переконували радянське керівництво і ППР у небажаності присутності великих непольських національних анклавів - німців на заході країни - на територіях, що повинні були відійти до Польщі після війни, і українців - на сході. Компактне проживання національних меншостей, особливо вищезгаданих, могло ускладнити керування суспільством і країною за сталінським сценарієм, перешкодити консолідації комуністичного режиму⁷. І, навпаки, гасло “Польська держава для поляків” сприяло б утвердженню режиму, компенсуючи певною мірою втрату східних територій. Такими постають реалії політики.

Ще у вересні 1944 р. прибули делегації з трьох радянських республік і після переговорів були укладені угоди: 9 вересня - з УРСР і БРСР, а 22 вересня - з ЛитРСР. Принципи обміну населенням у всіх трьох договорах були однаковими. Було домовлено, що "взаємній евакуації" підлягають польські громадяни литовської національності (з Польщі - у Литву), польські громадяни української національності - в УРСР; у Польщу ж поверталися поляки і євреї, що до 1 вересня 1939 р. мали польське громадянство. Вводився принцип добровільності переселення: в угодах було ясно сказано, що особи польської і єврейської національності мають право, а не обов'язок виїзду в Польщу⁸.

Основна увага при переселенні приділялася німцям і українцям. У відношенні до них була зайнята позиція, що їхнє перебування чи від'їзд з Польщі не повинен бути результатом особистої волі, а має бути наслідком адміністративних рішень. Стосовно німців примусовий характер переселень демонструвався владою у відкритій формі. Відносно українців цей характер виступав у способах, якими влада проводила переселення. Акція здійснювалася за допомогою армії і нею мало бути охоплено близько 490 тис. українців та більше 1 млн. німців⁹.

Про особливу напруженість в цих відносинах свідчить такий документ. Влітку 1945 р. представник політorganів Червоної Армії в Польщі доповідав в Москву Г.Димитрову, що очолював в той час відділ міжнародної інформації ЦК ВКП(б): "Останнім часом становище на колишніх німецьких територіях, що відійшли до Польщі різко погіршало... Не припиняється, а навпаки, посилюється пограбування німецького населення з боку поляків, стали частішими випадки вбивств німців поляками, необґрунтованих арештів, тривалого ув'язнення із застосуванням побоїв, принижень, насильства". В аналогічній доповідній, написаній приблизно через рік, зазначалось: "німці на території Польщі не є повноправними громадянами, і поляки вважають, що німець має знати лише верстат та ліжко". Зростають також в поляків антисемітські настрої, оскільки значна частина нового прорадянського керівництва були представниками євреїв, а тому в 1946-1947 рр. відбувається кілька єврейських погромів¹⁰. Звісно ж такий приклад міжнаціональних відносин яскраво демонструє, що національні меншини почували себе досить невпевнено і становили маргінальні групи. Приєднання західних та північних територій зумовили також масові переселення з інших регіонів, що теж постало як чинник маргіналізації.

Проведення новою владою аграрної реформи теж істотно вплинуло на процеси соціальної мобільності. Розподіл великих земельних маєтків сприяв подрібненню господарств і в багатьох селян не було коштів на їх утримання. Як порятунок в даній ситуації поставало переселення до міста та пошук роботи на промислових підприємствах. Селянин, що переїздив до міста, вже не був селянином, але ще й не був робітником в сенсі культурної оцінки, тобто це класичний приклад маргінала в ситуації порубіжжя¹¹. Ще одним аспектом аграрної реформи була поступова урбанізація польського суспільства.

Іншим фактором зниження раціональності політичної еліти була кадрова політика комуністів. До владних структур залучались представники нижчих, бідніших соціальних прошарків, з низьким рівнем освіти. Влада отримувала підтримку в частини населення, яка раніше і мріяти не могла про такі високі статусні позиції, перед ними поставала можливість стрімкого зростання. На частину населення великий вплив справила та обставина, що перед ними поставала можливість отримати освіту¹².

Чималим був вплив засобів масової інформації на формування громадської думки, і переважна їх більшість, а згодом всі без винятку, працювали на комуністичні сили¹³. Потрібно зазначити, що в маніпуляції та розголос з відповідним ідеологічним забарвленням про діяльність опозиційних сил та еміграції політично дезорієнтував частину польського суспільства.

Таким чином маргінальність є серйозною об'єктивною обставиною, що зробила можливою розбудову соціалістичної системи в Польщі. Маргінальні групи в Польщі існували як наслідок війни та високого рівня конфліктності. Посилять ці процеси та стимулюють зріст маргінальних груп трансфер населення, територіальні зміни, загострення політичної боротьби та офіційне таврування владою опозиції, як запродавців Заходу. Наявність великої кількості маргінальних груп істотно спрощує будь-які маніпуляції режиму, не дозволяє населенню об'єднатися і виступити з акціями протесту. Для посилення процесу маргіналізації влада через ЗМІ, потужний пропагандистський апарат продукує міфи¹⁴. Для Польщі в той час активно роздувають міф про загрозу нової війни від західних країн, про нову загрозу німецької окупації.

Отже, відсутність у польському суспільстві домінуючого впливу базисних груп та маніпуляції маргіналами, а іноді і загроза потрапити до таких в разі політичних репресій, виснаженість суспільства війною роблять можливим встановлення в Польщі тоталітарного режиму радянського зразка, проте з певною специфікою.

Розгляд маргіналізації польського суспільства в другій половині 40-х років є однією з найбільш серйозних проблем у формуванні нової системи влади, якісно нової соціальної структури, що врешті зумовить подальший поступ Польщі. В даному дослідженні лише окреслюються основні аспекти цього складного соціального процесу, які вимагають в подальшому більш ретельного аналізу та систематизації. Саме маргінальність є тим

чинником, що зумовив зміну всієї соціальної структури; відбулась докорінна зміна соціальних інститутів. Тому дана проблема вимагає подальшого серйозного вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Szepanski J. Polskie losi. - Warszawa, 1993. – S.97; 2. Шульга М. Національна і політична маргінальність за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – К., 2002. – С.5 – 7; Ochonski J. Narodzeni systemi // Kronika Polski. – 1998. - № 35 – S.3; 3. Валіцький А. Марксизм. Стрибок в царство свободи. – К., 2001. – С.430; Восленский М. Номенклатура. – М., 1992. – С.64, Стариков Е. Маргиналы // Знамя. – 1989. - № 10. – С. 23-24; Werblan A. Stalinizm w Polsce. – Warszawa, 1991. – S. 122; 4. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ. История внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., - 1992. – С.353; 5. Носкова А. Судьбы польского народа // Социологические исследования. – 1995. - № 3. – С.43; 6. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.534; 7. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С.67; 8. СССР-Польша. Механизмы подчинения.1944-1949 гг. Собрание документов. – М., 1995. – С.119; 9. Kusiak F. Osoby uznane za obywateli ZSSR na ziemiach zachodnich i polnocnich Polski po II Wojne Swatwej. – Wroclaw, 1995. – S.142; Koscik E. Osadnictwo wojskowe na obszarze dolnego Slaska i opolszczyzny w latach 1945-1948. – Wroclaw, 1992. – S.94; 10. Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С.157; 11. Нападів Я. Опозиційний селянський рух як об'єктивний результат розвитку польського села в роки війни та післявоєнний період 1944-1980 // Слов'янські народи в другій світовій війні. – К., 2000. – Випуск 6. – С.281; 12. Валіцький А. Марксизм. Стрибок в царство свободи. – К., 2001. – С.438, Восточная Европа в документах российских архивов.1944-1953 гг. – М.-Новосибирск, 1997. – С. 514; 13. Myslinski J. Kalendarium polskej prasy radia i telewizji. – Kielce, 2001. – S. 99; 14. Там само. – S. 103.

І.В.Мазило

ТРАНСПОРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕТНІЧНОГО ОБМІНУ НАСЕЛЕННЯ МІЖ ЗЕМЛЯМИ УКРАЇНИ, ПОЛЬЩІ Й ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ В 1944 – 1947 РР.

Повоєнні територіальні зміни в ряді центральноєвропейських країн, зокрема Польщі, Чехословаччини, УРСР, обумовили міграційні процеси у 1944-51 рр. Останнім часом дане історичне явище знайшло певне відображення у вітчизняній історіографії. В “Історії України”, автором якої є В.В.Світлична, зазначається, “...що поза межами України залишилося Посяння, Лемківщина, Холмщина, які Сталін у 1944 р. віддав Польщі. Упродовж 1944-46 рр. здійснювався обмін населенням: із України в Польщу переселилося майже 1 млн. чоловік, переважно поляків, із Польщі в Україну – 520 тисяч українців”.¹

Процес зміни державних кордонів СРСР і Польщі описав В.Батушанський: “27 липня 1944 року уряд СРСР уклав угоду з ПКНВ про радянсько-польський кордон по лінії Керзона з деяким відступом на користь Польщі, передаючи їй Перемешель, ряд районів Львівщини по р.Західний Буг, р.Солокія. Восени 1944 р. в Польщу з УРСР виїхало 117 тис. поляків, а з Польщі в УРСР – 70 тис. українців.”²

Варті уваги твердження істориків Л.Зашкільняка, М.Крикуна, які констатують: “9 вересня 1944 р. ПКНВ підписав угоди з урядом Білоруської РСР та Української РСР про евакуацію населення з території Польщі до відповідних радянських республік... В угодах йшлося про “добровільне” переселення й про заборону застосовувати примус. Наступні події перекреслили ці плани й спричинили масові примусові депортації всіх етнічних груп населення прикордонних теренів.”³

В контексті територіальних змін, яких зазнала Чехословаччина і УРСР в 1944-45 рр., подібні процеси почав досліджувати І.Вовканич, стверджуючи: “У 1945-47 рр. між Чехословаччиною та Радянським Союзом відбувся взаємообмін населенням на принципі оптації.”⁴

Конкретною реалізацією цих процесів займалися працівники місцевих органів влади й транспорту, особливо залізничники. Склалося так через певні об'єктивні обставини. Визволення магістралей Львівської залізниці частинами Червоної армії було завершено 15 травня 1944 р. Її господарство було сильно зруйноване, все ж, дорога в другому півріччі 1944 р. значно допомагала як військовому командуванню, так і цивільній адміністрації.⁵ На 1 липня 1944 р. було введено в дію на Ковельській магістралі – 1020, Львівській – 552 км шляхів.⁶ Якщо на кінець 1944 р. на залізничних дорогах республіки було відновлено, переведено на вітчизняну колію і здано в експлуатацію 20292 км шляхів, то на 2 липня 1945 р. залізничники республіки відбудували 21000 км магістралей, 605 великих і малих мостів.⁷